

STORMAKTERNA OCH LAPPLANDSMALMEN

Av minister INGEMAR HÄGGLÖF

JAG var i Riksgränsen på semester och läste på kvällarna Ingvar Anderssons »Sveriges historia», bl. a. om Kristian II och hans krigståg mot Sverige 1520 — det som slutade med Stockholms blodbad. Vad som på den tiden särskilt lockade en erövrare i Sverige, var Bergslagens gruvor. Och det finns antydningar — lärde jag mig — om att bakom krigsplanen stod bl. a. handelshuset Fugger, som strävade efter att lägga under sig Falu koppargruva och därmed komplettera sitt monopol över kopparhandeln i Europa.

Utanför Lapplandia rullade malmtågen förbi från Kiruna till Narvik, ett i timmen ungefär. Det slog mig, hur historien upprepar sig. Då Falu koppargruva, nu järnmalmgruvorna i Norrbotten. Källor till välstånd, men också till risker och ansvar. Det var icke mer än fjorton år sedan, som denna malm på endast en härsman när drog Sverige in i kriget.

När man nu börjar kunna i redogörelser från båda sidor — från allierad såväl som från tysk — skönja den verkliga händelseutvecklingen under världskriget, så framstår det nämligen allt klarare, hur under det första skedet av kriget de svenska Lapplandsgruvorna i själva verket stodo i centrum för båda de krigförandes uppmärksamhet och hur nära det var, att i dessas kamp om Norrbottensmalmen Sverige blev indraget i kriget.

Vid världskrigets början exporterade Sverige omkring 13 miljoner ton järnmalm om året, därav inemot 10 miljoner ton till Tyskland. Den tyska stålindustrien var då — liksom den fortfarande är — beroende av tillförseln av fosforhaltig malm. I Europa finnas de huvudsakliga tillgångarna av sådan malm dels i det franska Lothringen — minnettemalmerna — dels i Sverige. Före krigsutbrottet 1939 svarade den svenska malmen för 40 % av Ruhr-området stålproduktion. Beroendet av den svenska malmen blev

än större, när kriget avskar Tyskland från möjligheten att importera från andra länder.

Att malmförsörjningen var det Tyska rikets Achilleshäla, stod från början lika klart för tyskarna som för deras motståndare. Det var lika väsentligt för tyskarna att säkra den fortsatta tillförseln av malm från Sverige, som det var för deras motståndare att avskära den.

Till en början förhandlade man med Sverige. Det var alltså på hösten 1939. Engelsmännen krävde, att vår järnmalmsexport till Tyskland skulle skäras ned, tyskarna att den skulle ökas. Resultatet blev, att den skulle förbli ungefär som den var, alltså omkring 10 miljoner ton per år räknat. Om förhandlingsresultatet var någorlunda tillfredsställande ur tysk försörjningssynpunkt, så var det däremot helt otillfredsställande ur brittisk blockadsynpunkt — fastän engelsmännen då ännu synas ha räknat med att malmfartygen från Narvik skulle kunna stoppas på internationellt vatten och skeppningarna på det sättet hållas nere.

För tyskarna tedde sig läget så: malmimporten från Sverige var vital för Tyskland. Omvänt var emellertid den tyska exporten till Sverige — av kol och koks, kemikalier, maskiner och mycket annat — så viktig också för Sveriges försörjning, att tyskarna kunde säga sig, att de rimligen borde kunna säkra malmtillförseln från Sverige enbart med handelspolitiska medel. Engelsmännen å andra sidan kunde tydligen ej genom förhandlingar och handelspolitisk press förhindra fortsatt svensk malmexport. Så länge de allierade icke ingrepe med militära medel i Skandinavien för att ta gruvorna eller skära av malmtransporterna, hade Tyskland därför ingen egentlig anledning till oro. Att själva taga de svenska gruvfälten och järnvägarna i besittning — som preventiv säkerhetsåtgärd alltså — tedde sig för tyskarna icke blott som ett onödigt företag: vad det dessutom tämligen säkert skulle leda till, var att svenskarna skulle spränga anläggningarna i luften. De för försörjningen ansvariga instanserna i Berlin underströko också vid diskussioner med militärledningen särskilt energiskt denna sista synpunkt. Närhelst planer kommo upp på att »säkra den svenska malmtillförseln», undanbådo de sig sådan hjälp; sådana militära extravaganser, framhöllo de, skulle sannolikt få ett motsatt resultat. Faran för Tysklands malmförsörjning låg huvudsakligen däri, att de allierade skulle med vapenmakt ingripa i Skandinavien.

Det var också just vad de allierade planerade. Redan några dagar efter krigsutbrottet lät Churchill, nyvorden marinminister,

utarbete planer på brittiska flottaktioner i Östersjön och mot den farled längs norska västkusten, där malmfartygen från Narvik stävade ner mot tyska hamnar. Det visade sig nämligen, att denna trafik kunde uppehållas utan att fartygen behövde gå utanför norskt territorialvatten. Under Churchills mäktiga inspiration togos dessa projekt under hösten och vintern gång på gång upp i det brittiska kabinettet.

Även den franska krigsledningen hade lockats av samma tanke. Den landsflyktige tyske stålmagnaten Fritz Thyssen hade fäst den franske konseljpresidentens uppmärksamhet vid Tysklands malmförsörjning: skär av malmtillförseln, framhöll han, och Tysklands krigspotential blir lamslagen.

Så tas frågan på senhösten upp i det allierade höga krigsrådet. Man diskuterar en minering av de norska farvattnen för att tvinga ut malmfartygen på internationellt vatten och in under den brittiska blockadkontrollen. Åtgärden skulle emellertid ej förslå att skära av malmtillförseln. Visserligen skeppades omkring 7 miljoner ton malm via Narvik och visserligen var Luleå under fem vintermånader stängt för sjöfarten. Men Gävle, Oxelösund och andra Östersjöhamnar voro öppna även vintertid. I ett memorandum till kabinettet konstaterar emellertid Churchill, att Oxelösund kan oskadliggöras genom åtgärder, »som komma att vara varken diplomatiska eller militära». Och när våren kom, kunde även Luleå täppas till. Det kunde ske genom att brittiska ubåtar lade ut magnetiska minfält. »Men», säger Churchill, »det finns även andra sätt.» När Churchill framförde dessa planer, yttrade han sig som marinminister med uppgift att taga initiativ till aktioner till sjöss. Han var icke omedveten om de betänkligheter, som aktionen var ägnad inge ur andra och vidare synpunkter. Invändningar av folkrättslig och utrikespolitisk karaktär restes också genast i kabinettet. Efter åtskilligt fram och tillbaka under höstens lopp förföll också planen — ehuru endast för kort tid.

Det dröjde ej långt in på det nya året, förrän den åter var aktuell — ehuru nu i en annan version och från andra utgångspunkter. Det finsk-ryska kriget hade aktualiserat en allierad undsättningsaktion till Finland. I februari 1940 beslöt det allierade krigsrådet, att en brittisk-fransk expeditionskår skulle i mars via Narvik och Nordsverige sändas till Finlands stöd. Förutom att hjälpa finnarna avsåg planen att samtidigt skära av malmtillförseln till Tyskland. På vägen skulle expeditionskåren nämligen besätta Kiruna, Gällivare och Luleå, den sistnämnda platsen vid

lagom tidpunkt, när hamnen åter blev isfri. Även Trondheim och Bergen skulle för övrigt besättas, och i fortsättningen skulle stora allierade styrkor rycka in i Sverige. Allt som allt skulle det skandinaviska företaget inbegripa 150 000 man allierade trupper. Man hyste nämligen på allierat håll icke något tvivel om att ingripandet i Skandinavien skulle föranleda den tyska krigsmakten att intervensera. Särskilt på franskt håll strävade man just efter att öppna en ny front som avlastning av det direkta hotet mot Frankrike.

Det var som synes ett ambitiöst projekt. Även denna gång togo de allierade emellertid i så hög grad hänsyn till neutralitet och folkrätt, att expeditionskårens transitering förutsatte de norska och svenska regeringarnas medgivande. Detta gavs icke. Det finska kriget tog slut. Och så undgick Skandinavien att i det sammanhanget bli krigsskådeplats.

Men de allierade avstodo icke därför från sin avsikt att skära av den tyska malmtillförseln. Det skrinlagda projektet från föregående höst togs åter fram. Vid ett brittiskt-franskt regeringsmöte den 28 mars beslöts, att minfält skulle läggas ut på norskt territorialvatten. En brigad skulle landsättas i Narvik, smärre styrkor i Stavanger, Bergen och Trondheim. Landsättningen förutsattes emellertid icke skola ske mot eventuellt ihållande norskt motstånd, och den skulle sättas i verket vid den något vagt definierade tidpunkt, »då tyskarna satt foten på norskt territorium eller det står klart, att de ha för avsikt att göra så». I Narvik skulle en huvudsakligen fransk bas byggas upp och småningom 18 000 man förläggas dit. De allierade trupperna skulle rycka fram till den svenska gränsen. Man räknade med att omständigheterna sedan skulle göra det möjligt för dem att nå de svenska malmfälten i samband med de tyska motåtgärder, som kunde förutses. Det fanns också en plan för minfällning i Luleå hamn.

Aktionen skulle sättas i verket den 5 april, men den blev i sista stund uppskjuten till den 8 april. Ett av minfälten lades då också ut, och de brittiska trupper, som skulle följa, voro redan ombord på transportfartygen, när underrättelser inlöpte om att starka tyska sjöstridskrafter siktats i de norska farvattnen. Nyheterna föranledde konvojens kvarhållande. Den 9 april landstego så i stället tyskarna i Narvik.

Även på tysk sida hade alltsedan krigsutbrottet militära planer gjorts upp för ett besittningstagande av Norge. Men, som vi sett,

låg faran för Tyskland med hänsyn bl. a. till malmförsörjningen icke i ett bibehållande utan i en rubbning av det bestående läget i Skandinavien. Vad Hitler ängsligt spanade efter, var därför tecken på ett allierat ingripande i Norden. Man skulle varit både döv och blind i Berlin för att icke märka sådana tecken, om icke förr så i samband med de allierade förberedelserna för en expeditionskår till Finland. Vad som slutligen utlöste Hitlers beslut att själv slå till, synes ha varit »Altmark»-episoden den 16 februari, när brittiska örlogsfartyg på norskt territorialvatten i Jössingsfjord ingrepp mot det tyska tankfartyget »Altmark» och befriade allierade krigsfångar, som dolts ombord. När Hitler för general Falkenhorst — som kallades att leda företaget mot Norge — angav skälen för sitt beslut, var det dels för att förekomma engelsmännen, dels för att bereda den tyska flottan rörelsefrihet i Helgolandsbukten, dels för att säkerställa järnmalmstransporterna till Tyskland mot allierade ingrepp.

Från de överläggningar, vilka nu följde i Berlin och vid vilka planerna för kuppen den 9 april gjordes upp, finnes bevarad en promemoria, som tydligen legat till grund för en föredragning i högkvarteret. Den angiver, i vilken utsträckning skandinaviskt territorium ur militära synpunkter skulle behöva besättas av tyska stridskrafter för att aktionen skulle leda till åsyftat resultat. Även Sverige har i promemorian en rubrik vid sidan av Norge och Danmark. För Sveriges del förutses, att »Luleå hamn och järnvägen Luleå—Narvik måste stå till säkert förfogande. I övrigt inget besättande». I samband med föredragningen har emellertid stycket om Sverige strukits över med blyerts, och i kanten har, troligen av general Keitel, gjorts den lika lakoniska — som för vårt land betydelsefulla — anteckningen »Åtgärden bortfaller». Hur resonemanget förlöpt vid föredragningen blir kanske aldrig klarlagt — ehuru åtminstone någon av de närvarande väl ännu torde vara i livet och det vore väl värt försöket att få sammanhanget klarlagt. De som buro ansvaret för den tyska försörjningen, böra även nu ha avrått från ett militärt ingripande mot Nordsverige. Göring — som stod för ledningen av den tyska ekonomien — har också gjort gällande, att det var han, som under planläggningen av aktionen mot Skandinavien förmådde Hitler att avstå från en militär aktion mot Sverige.

Även om sålunda Sverige förskonades från angrepp den 9 april, så blev icke desto mindre den sista fas av kampen om den svenska malmen, som nu inleddes, den farligaste för vårt land. Tyskarna

erövrade Narvik den 9 april, men deras förbindelser blevo genast avskurna, och redan en vecka senare började allierade trupper att landstiga i Harstad. Från London och Paris pressade man ivrigt på, att de brittiska och franska trupperna skulle, så snart de etablerat sig i fjordarna kring Narvik, angripa tyskarna och sätta sig i besittning av hamnen och järnvägen. »Det är mot Narvik och Gällivarefälten, som alla ansträngningar måste koncentreras» är den instruktion, som Churchill från London riktar till den allierade befälhavaren. Bakom hans brådska, som kontrasterade mot den brittiske generalens metodiska försiktighet, låg tanken, att tyskarna skulle ingripa mot Sverige och, så snart isen gått upp i Bottenviken, landsätta trupper i Luleå. Det gällde att förekomma dem.

Naturen, klimatet och tyskarna i förening reste emellertid värre hinder för de allierade, än vad man i London kunde tänka sig, och när de allierade slutligen, vid utgången av maj, erövrade hamnen och staden och drevo tyskarna upp i bergen längs järnvägen mot svenska gränsen, så var den allierade framgången i själva verket redan undergrävd. Den tyska offensiven i Väst-Europa, som inleddes den 10 maj, hade redan slagit benen undan de allierades Norgefälttåg, och den brittiske befälhavaren hade redan några dagar före Narviks erövring fått order att evakuera Nordnorge — ehuru detta ännu givetvis var okänt för tyskarna och även hölls hemligt för de egna trupperna liksom för norrmännen. Denna okunnighet föranledde paradoxalt nog tyskarna att före sin utrymning av Narvik demolera hamnen och malmbolagets anläggningar.

Med ordern om evakuering förföllo också de allierades planer på att — i samband med ett tyskt angrepp eller hot om sådant angrepp — själva sätta sig i besittning av de svenska malmfälten. Man fick nu inskränka planerna till att — sedan tyskarna redan demolerat Narviks hamn — bomba malmfälten och blockera Luleå genom minfällning eller på annat sätt. Dessa planer kommo dock ej till utförande. Ännu samtidigt med att evakueringen från Narvik slutfördes, fick befälhavaren för Home Fleet visserligen order att förbereda minfällning i Luleå hamn — som en vecka tidigare öppnats för trafik — och torpedangrepp mot malmfartygen där. När de politiska konsekvenserna närmare övervägdes, uppsköts emellertid aktionen — som det visade sig definitivt.

När man efteråt överväger händelserna under dessa skickelse-diga vårmånader 1940, vill det synas, som om de allierades en-

tydiga planer till trots den reella fara, som under Narvikskampanjen hotade Sverige, ändå i mindre grad kom från deras sida. På kartan kunde det förefalla lätt att »tränga fram till den svenska gränsen» eller att »sätta sig i besittning av malmfälten». I praktiken kom man nu aldrig så långt som att ens försöka genomföra planerna. Omständigheterna gjorde, att de allierade fingo stanna vid Narviks erövring. Om de hade kunnat fullfölja fälttåget, skulle de sannolikt ha funnit, att på samma sätt som en landstigning i Narvik tett sig lättare i London än för befälhavaren på platsen, så var en vidare framryckning därifrån och upp mot den svenska gränsen lättare att peka ut på kartbordet än att utföra i terrängen mellan Rombaksfjorden och Björnfjell. Och att från den svenska gränsen — även med utnyttjande av de 24 000 man, som den allierade Narvikskåren uppgick till — söka tränga vidare och besätta »Gällivare malmfält», vilket — med lord Ismay's ord — vore »huvudsyftet med hela det skandinaviska företaget», skulle säkerligen icke ha visat sig lättare.

Det torde å andra sidan knappast ha varit en felbedömning, när den allierade krigsledningen under denna fas av Norgefälttåget räknade med risken av en tysk aktion mot Nordsverige, så snart som isen i Bottenviken skulle öppna möjligheter därtill. Den 9 april hade tyskarna, som vi sett, tagit chansen att erövra Narvik enbart från havet utan att samtidigt militärt ingripa även på den svenska sidan. Den ögonblickliga framgången höll under två kritiska månader på att förbytas i ett tyskt nederlag. Hitler var passionerat angelägen att undsätta den hårt beträngde general Dietl. Offensiven mot Frankrike hade redan mot slutet av maj ådagalagt den tyska överlägsenheten. De varningar, som ännu i februari och mars förmått Hitler att avstå från att med vapenmakt försäkra åt Tyskland malmfälten i Norrbotten och järnvägsförbindelsen mellan Luleå och Narvik, därför att ett militärt ingripande skulle leda till ett kanske långvarigt avbrott i malmbrytning och malmtransporter, förlorade i kraft — och detta är en viktig faktor — sedan de franska järnmalmstillgångarna i Lothringen, bakom de framryckande arméerna, kunde inlemmas i den tyska ekonomin. Ett temporärt bortfall av den svenska malmen, ehuru alltjämt kännbart för den tyska stålindustrien, behövde i maj 1940 icke längre som tidigare innebära ett lamslående av dess produktion. När de allierade i slutet av maj erövrade Narvik och drevo general Dietls trupper i till synes hopplös förskingring upp i bergen, innebar det för Hitler därför en så mycket starkare frestelse

Stormakterna och Lapplandsmalmen

att komma honom till undsättning. Det var honom ej heller obekant, att de allierade avsågo att snarast möjligt söka tränga vidare upp mot de svenska malmfälten. Hela Narviksaktionen syntes vara en fråga om vem som skulle förekomma motparten. Hade de allierade förmått fullfölja sina operationer under ännu någon tid, så skulle detta sannolikt ha lett till det väntade tyska ingripandet via Nordsverige, när isen brutit upp i Bottenhavet och möjliggjort en tysk undsättningsexpedition. Som det nu dessbättre för Sverige hände sig, så avbröts dramat, innan det nått sin klimax. Och det är ett märkligt sammanträffande, att samma dag, den 8 juni, som sjöfarten det året kunde återupptagas i Luleå, också var den dag, då de tyska trupperna ovanför Narvik blevo varse, att de allierade evakuerat staden.